

OLIY TA'LIM MUHITIDA TALABALARNING AKADEMIK HALOLLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Avazxon Xaydarov

Toshkentdagi Vebster universiteti

ORCID: 0009-0002-4528-7351

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta'lim muhitida talabalarining akademik halollik madaniyatini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot empirik bo'lmagan, IMRAD mantiqida tashkil etilgan bo'lib, 2021–2024-yillarda chop etilgan to'rtta milliy va bitta xorijiy manba kontent-tahlil, qiyoslash va pedagogik modellashtirish asosida o'rganildi. Natijada akademik halollikni faqat intizomiy nazorat predmeti sifatida emas, balki o'quv natijasi, mualliflik mas'uliyati va refleksiv faoliyat madaniyati sifatida shakllantirish zarurligi asoslandi. Normativ-kognitiv savodxonlik, akademik yozuv, autentik baholash, formativ qayta aloqa hamda raqamli shaffoflikni yagona didaktik siklga birlashtiruvchi konseptual model taklif etildi. Model talabaning manba bilan ongli ishlashi, mustaqil mahsul yaratishi, natijani mezonlar asosida baholashi va o'z faoliyatini takomillashtirishiga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *akademik halollik, oliy ta'lim, didaktik imkoniyat, akademik yozuv, autentik baholash, formativ baholash, refleksiya.*

KIRISH

Raqamli axborot resurslari, tayyor matnlar va masofaviy hamkorlik vositalarining kengayishi talabaga bilim olish uchun katta imkoniyat yaratishi bilan birga, mualliflik, manbadan foydalanish va mustaqil natija yaratish mas'uliyatini ham kuchaytirmoqda. Shuning uchun akademik halollikni faqat ko'chirmachilikni aniqlash yoki qoidabuzarlik uchun jazo belgilash doirasida tushuntirish yetarli emas. U talabaning bilimni izlash, ilmiy matn tuzish, dalilni tekshirish, o'z hissasini ajratish va natijani shaffof taqdim etish jarayonlarida namoyon bo'ladigan barqaror akademik xulq madaniyatidir.

Milliy tadqiqotlarda akademik halollik oliy ta'lim talabasi egallashi lozim bo'lgan majburiy o'quv jarayoni sifatida talqin qilinib, uni akademik muloqot, yozuv va manba bilan ishlash ko'nikmalariga singdirish zarurligi qayd etiladi [1, 257–258-b.]. Shuningdek, halollik madaniyatini shakllantirishda aniq mezonlar, standart iqtiboslash, yosh va tayyorgarlik darajasiga mos topshiriqlar, o'qituvchi namunasi hamda hamkorlikdagi tahrir muhim didaktik omillar sifatida ko'rsatilgan [2, 60–62-b.]. Ushbu qarashlar akademik halollikning mazmuni qoidalardan ko'ra kengroq ekanini, u o'quv faoliyatining barcha bosqichlarini qamrab olishini ko'rsatadi.

Muammoning pedagogik mohiyati shundaki, talaba ko'pincha akademik qoidani eshitadi, biroq uni aniq vaziyatda qanday qo'llashni, matnni qayta ifodalash bilan ko'chirish o'rtasidagi farqni, hamkorlikning ruxsat etilgan chegaralarini yoki raqamli yordamdan foydalanishni qanday ochiq ko'rsatishni yetarli darajada mashq qilmaydi. Natijada normativ talab bilan amaliy faoliyat o'rtasida uzilish yuzaga keladi. Mazkur maqolaning maqsadi oliy ta'lim muhitida

akademik halollik madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik imkoniyatlarni tizimlashtirish va ularning o'zaro bog'liq modelini asoslashdan iborat.

Akademik halollikning didaktik talqini talabaning xatosini faqat huquqbuzarlik deb emas, o'qitish jarayonida tuzatiladigan faoliyat kamchiligi deb ko'rishni talab etadi. Halollik, ishonch, adolat, hurmat, mas'uliyat va jasorat akademik muhitning tayanch qadriyatlari sifatida berilib, birinchi kursdan boshlab yo'naltirish, topshiriqlarni yangilash va aniq siyosat yuritish tavsiya etiladi [3, 95–96-b.]. Xorijiy yondashuvda esa baholash dizayni, o'qituvchi amaliyoti, institut siyosati va hamjamiyat mas'uliyati o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'riladi [5]. Shu asosda tadqiqot savoli belgilandi: akademik halollikni nazorat obyekti emas, o'quv natijasi sifatida shakllantirish uchun qaysi didaktik imkoniyatlar tizimli ahamiyatga ega?

METODOLOGIYA

Tadqiqot nazariy-analitik dizaynda amalga oshirildi. Manbalar korpusiga akademik halollikning ta'limiy mohiyati, pedagog roli, baholash va institutsional mas'uliyatga bag'ishlangan besh ilmiy ish kiritildi. Ularning to'rttasi O'zbekiston olimlariga, bittasi xorijiy tadqiqotchiga mansub bo'lib, 2021–2024-yillarda chop etilgan. Manbalar mavzuga bevosita aloqadorlik, didaktik tavsiyalar va topilish imkoniyati mezonlari asosida tanlandi.

Kontent-tahlil, qiyoslash, kategoriyalash va pedagogik modellashtirish orqali manbalardagi ta'riflar, qadriyatlar, o'qituvchi va talaba faoliyati, baholash mexanizmlari hamda institutsional choralar ajratildi. Mazmuniy birliklar normativ-kognitiv, faoliyatli, baholovchi, aksiologik va refleksiv toifalarga birlashtirilib, ular asosida didaktik arxitektura va bosqichli o'quv sikli ishlab chiqildi. Tadqiqot empirik natijaga da'vo qilmaydi; uning mahsuli manbalar sinteziga tayangan konseptual modeldir.

AKADEMIK HALOLLIK MADANIYATINING DIDAKTIK ARXITEKTURASI

1-rasm. Akademik halollik madaniyatining didaktik arxitekturasini

NATIJALAR

Nazariy tahlil natijasida akademik halollik madaniyati talabaning o'quv va ilmiy faoliyatda manbani to'g'ri ko'rsatishi, o'z mualliflik hissasini ajrata olishi, hamkorlik chegaralariga rioya qilishi, natijani buzib ko'rsatmasligi hamda xatosini reflektiv ravishda tuzatishga tayyorligini ifodalovchi integral sifat sifatida aniqlandi. Ushbu sifatni rivojlantirishda alohida ma'ruza yoki ogohlantirish yetarli bo'lmay, fan mazmuni, topshiriq dizayni, baholash va teskari aloqa o'zaro muvofiqlashtirilishi zarur.

Manbalar sintezi beshta didaktik imkoniyatni ajratish imkonini berdi. Ularning har biri talabaning akademik faoliyatidagi muayyan muammoni bartaraf etadi, biroq barqaror madaniyat faqat mazkur imkoniyatlar yagona pedagogik tizimga birlashtirilganda shakllanadi. Jadvalda ushbu imkoniyatlarning o'quv mexanizmi va kutiladigan natijasi umumlashtirilgan.

1-jadval

Oliy ta'limda akademik halollikni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari

Didaktik imkoniyat	Amalga oshirish mexanizmi	Kutiladigan natija
Normativ-kognitiv integratsiya	Sillabus, mini-modul, vaziyatli topshiriq va namunalar orqali qoida mazmunini tushuntirish.	Talaba me'yorni aniq vaziyatga tatbiq etadi va ruxsat etilgan faoliyat chegarasini anglaydi.
Akademik yozuv va manba savodxonligi	Iqtibos, parafraz, konspekt, bibliografik yozuv va manba ishonchligini tekshirish mashqlari.	Muallif fikri bilan o'z fikrini farqlaydi, dalilni manbaga tayangan holda rasmiylashtiradi.
Autentik va variativ baholash	Individual kontekstli vazifa, bosqichli mahsul, og'zaki himoya va jarayon dalillarini yig'ish.	Mustaqil mahsul yaratadi, qarorini izohlaydi va o'z hissasini shaffof ko'rsatadi.
Formativ qayta aloqa va refleksiya	Rubrika, o'zaro ekspertiza, qayta topshirish, reflektiv yozuv va portfel tahlili.	Xatoni anglaydi, matnni takomillashtiradi va keyingi faoliyat strategiyasini belgilaydi.
Raqamli shaffoflik va institutsional qo'llab-quvvatlash	Versiyalar tarixi, foydalanilgan yordamni ochiq ko'rsatish, maslahat va yagona kodeks.	Raqamli vositadan mas'uliyatli foydalanadi, jarayon va natijani tekshirishga tayyor bo'ladi.

Jadvaldagi imkoniyatlar ketma-ket emas, siklik xususiyatga ega. Talaba me'yorni anglagach manba bilan ishlashni mashq qiladi, mustaqil mahsul yaratadi, mezonli qayta aloqa oladi va natijani reflektiv tahlil qiladi. Ushbu siklning qayta takrorlanishi akademik halollikni tashqi nazoratdan ichki akademik ehtiyojga aylantiradi.

Birinchi natija normativ-kognitiv savodxonlikni fan dasturiga integratsiya qilish bilan bog'liq. Talaba akademik halollik kodeksini o'qib chiqishi bilangina cheklanmasdan, ko'chirmachilik, ruxsat etilmagan hamkorlik, ma'lumotni soxtalashtirish, qayta topshirish va mualliflik hissasini yashirishga oid vaziyatlarni tahlil qilishi lozim. Bunday vaziyatli tushuntirish me'yorni mavhum talabdan qaror qabul qilish vositasiga aylantiradi. Birinchi kursdan boshlab muntazam yo'naltirish va aniq siyosatning mavjudligi shu jihatdan muhim hisoblanadi [1, 259–260-b.; 3, 95–96-b.].

Ikkinchi natija akademik yozuv va manba savodxonligini halollik madaniyatining operatsion asosi sifatida belgilaydi. Iqtiboslash qoidalarini bir marta ko'rsatish o'rniga, qisqa matnni parafraz qilish, bir nechta manbani qiyoslash, dalil va muallif fikrini ajratish, bibliografik yozuv tuzish hamda matn ichidagi murojaatni tekshirish mashqlari muntazam qo'llanishi kerak. Manbaga to'g'ri murojaat qilish texnik rasmiylashtirish emas, boshqa muallifning intellektual hissasini tan olish va o'z fikrining chegarasini ochiq ko'rsatish amaliyotidir [2, 61–62-b.].

Uchinchi natija baholash dizaynining hal qiluvchi rolini ko'rsatadi. Tayyor javobni qayta tiklashga yo'naltirilgan bir xil topshiriqlar o'rniga, talabaning shaxsiy kuzatuvi, kasbiy vaziyati, tanlovi va dalillashini talab qiladigan autentik vazifalar qo'llanilganda mualliflik hissasi ko'rinadigan bo'ladi. Oraliq reja, manbalar xaritasi, dastlabki variant, o'qituvchi fikri va yakuniy himoya kabi jarayon dalillari baholashning bir qismiga aylantirilsa, yakuniy matnning o'zi emas, bilim yaratish jarayoni ham e'tiborga olinadi. Mazkur yondashuv akademik insofsizlik sabablarini faqat shaxsiy ayb bilan izohlashdan ko'ra, topshiriq va baholash muhitini takomillashtirishga imkon beradi [5].

To'rtinchi va beshinchi natijalar formativ qayta aloqa, refleksiya va raqamli shaffoflikni birlashtiradi. Rubrika asosida o'zaro ekspertiza talabaning boshqa ishni mezon bilan baholashi orqali o'z matniga tanqidiy qarashiga yordam beradi; qayta topshirish imkoniyati esa xatoni yashirish emas, tuzatish madaniyatini shakllantiradi. Raqamli hujjatning versiyalar tarixi, foydalanilgan manba va yordamni ochiq ko'rsatish, maslahat olish tartibi hamda institutsional kodeks jarayonning shaffofligini kuchaytiradi. Shunday qilib, akademik halollik madaniyati “bilish – qo'llash – baholash – takomillashtirish” sikli orqali rivojlanadi.

AKADEMIK HALOLLIKNI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK SIKLI

Bosqichlar qayta aloqa asosida takrorlanib, faoliyatni izchil takomillashtiradi

NATIJA: MUSTAQIL, DALILLANGAN VA MAS'ULIYATLI AKADEMIK FAOLIYAT

2-rasm. Akademik halollikni rivojlantirishning didaktik sikli

MUHOKAMA

Olingan nazariy natijalar akademik halollikni rivojlantirishda sanksiyaga tayangan va rivojlantiruvchi yondashuvlar o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. Sanksiyaga tayangan yondashuv qoidabuzarlik sodir bo'lgandan keyin uni aniqlash va jazolashga ustuvorlik beradi. Rivojlantiruvchi yondashuv esa xatoga olib keladigan bilim, ko'nikma va topshiriq dizaynidagi bo'shliqlarni oldindan kamaytiradi. Bu yondashuv jazoni inkor etmaydi, balki uning oldini oluvchi ta'limiy mexanizmlar bilan muvozanatlashtiradi. Raxmatova tomonidan akademik halollikning majburiy o'quv jarayoni sifatida talqin qilinishi [1, 257–258-b.] hamda Eatonning ko'p ishtirokchili tizimli yondashuvi [5] mazkur xulosani nazariy jihatdan mustahkamlaydi.

Taklif etilgan modelning asosiy afzalligi akademik halollikni alohida “tarbiyaviy soat” yoki faqat ilmiy ish yozish bosqichiga bog'lamasligidadir. Normativ-kognitiv savodxonlik talabaga qoidani anglatadi, akademik yozuv ushbu qoidani amaliy harakatga aylantiradi, autentik baholash mustaqil fikrni talab qiladi, formativ qayta aloqa xatoni tuzatish imkonini beradi, institutsional qo'llab-quvvatlash esa barcha fanlarda umumiy mezonni saqlaydi. Bir unsur yetishmasa, qolganlarining ta'siri susayadi. Masalan, aniq kodeks mavjud bo'lib, topshiriq reproduktiv bo'lsa, talabaning mustaqil mualliflik faoliyati rag'batlanmaydi; aksincha, ijodiy topshiriq berilib, manba bilan ishlash o'rgatilmasa, xatolar bilim yetishmasligi sababli takrorlanishi mumkin.

O'qituvchining roli ushbu tizimda nazoratchidan didaktik dizayner va akademik namuna darajasiga kengayadi. U topshiriq maqsadini, ruxsat etilgan yordam chegarasini, manba talablarini, hamkorlik shaklini va baholash mezonlarini oldindan ochiq belgilaydi. Shuningdek, o'qituvchi tayyor xulosani tekshirish bilangina cheklanmasdan, talabaning reja tuzishi, manba tanlashi, dalilni bog'lashi va matnni qayta ishlash jarayoniga formativ teskari aloqa beradi. Saidova va Raxmatova ta'kidlagan aniq mezon, standart iqtiboslash, o'qituvchi namunasi va hamkorlikdagi qayta ko'rib chiqish mexanizmlari mazkur rolning amaliy mazmunini ochib beradi [2, 60–62-b.].

Talaba esa nazorat obyekti emas, muallif, ekspert va refleksiv subyekt sifatida faoliyat yuritadi. Muallif sifatida u o'z pozitsiyasini dalillar bilan asoslaydi; ekspert sifatida tengdoshining ishini rubrika asosida tahlil qiladi; refleksiv subyekt sifatida o'z xatosi va rivojlanish ehtiyojini anglaydi. Ushbu uch rol o'zaro birlashganda akademik halollik tashqi talabdan ichki kasbiy qadriyatga aylanadi. Halollik, ishonch, adolat, hurmat, mas'uliyat va jasoratning akademik muhit uchun asosiy qadriyatlar sifatida talqin qilinishi [3, 95-b.] aynan shunday ichki pozitsiyani talab etadi.

Institutsional darajada yagona kodeks, maslahat va akademik yozuv xizmatlari, qoidabuzarliklarni ko'rib chiqishning tushunarli tartibi, professor-o'qituvchilar uchun metodik qo'llab-quvvatlash hamda akademik halollik bo'yicha muvofiqlashtiruvchi tuzilma zarur. Mirzayev akademik halollikni korrupsiyaning oldini olish vositasi sifatida ko'rib, ta'limiy dasturlar, etik kodekslar va institutsional mas'uliyatning ahamiyatini asoslaydi [4, 415–428-b.]. Bu qarash didaktik mexanizmlar faqat alohida o'qituvchi tashabbusiga bog'lanib qolmasligi, universitet siyosati bilan qo'llab-quvvatlanishi lozimligini ko'rsatadi.

Modelni amaliyotga joriy etishda bosqichlilik muhimdir. Dastlab sillabus va topshiriqlarda talablar yagona terminlarda ifodalanadi, keyin akademik yozuv, autentik baholash, o'zaro ekspertiza va refleksiv qayta topshirish mexanizmlari fan mazmuniga kiritiladi. Fakultet darajasidagi monitoring va maslahat tizimi esa akademik halollikni kampaniyaviy tadbirdan uzluksiz didaktik jarayonga aylantiradi.

Tadqiqot nazariy xususiyatga ega va manbalar korpusi beshta ish bilan cheklangan. Shu bois modelning natijadorligi keyingi izlanishlarda turli yo'nalish va baholash formatlari kesimida empirik tekshirilishi lozim. Shunga qaramay, manbalardagi o'zaro mos g'oyalar uni fanlararo didaktik loyihalash uchun konseptual asos sifatida qo'llash imkonini beradi.

XULOSA

Oliy ta'lim muhitida talabalarining akademik halollik madaniyatini rivojlantirish intizomiy nazorat, plagiatni aniqlash yoki rasmiy kodeks bilan cheklanmaydi. U talabaning manbani izlash va baholash, muallif fikrini to'g'ri ko'rsatish, mustaqil mahsul yaratish, hamkorlik chegaralariga rioya qilish, olingan yordamni shaffof bayon etish hamda o'z faoliyatini refleksiv tahlil qilishiga yo'naltirilgan didaktik jarayon sifatida tashkil etilishi zarur.

Nazariy tahlil asosida normativ-kognitiv integratsiya, akademik yozuv va manba savodxonligi, autentik hamda variativ baholash, formativ qayta aloqa va refleksiya, raqamli shaffoflik hamda institutsional qo'llab-quvvatlash akademik halollik madaniyatini rivojlantirishning asosiy didaktik imkoniyatlari sifatida belgilandi. Ularning o'zaro bog'liq holda qo'llanishi talabaning akademik qoidani bilishdan uni kasbiy va ilmiy faoliyatda ongli qo'llash darajasiga o'tishini ta'minlaydi.

Taklif etilgan didaktik sikl me'yorni anglash, manbani tekshirish, mualliflik mahsulini yaratish, o'zaro ekspertiza va refleksiv takomillashtirish bosqichlarini birlashtiradi. Mazkur sikl universitet siyosati, o'qituvchining pedagogik namunasi va talabaning faol mualliflik pozitsiyasi bilan qo'llab-quvvatlanganda akademik halollik tashqi majburiyat emas, balki ta'lim sifati, ishonch va intellektual mas'uliyatni ta'minlovchi barqaror madaniyatga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Raxmatova M.M. Akademik halollik va ko'chirmachilik: ta'lim masalasi // NamDU ilmiy axborotnomasi. 2022. № 4. B. 257–260.
2. Saidova O'.B., Raxmatova M.M. O'rta maktablarda akademik halollikni shakllantirish muammolarining xorij tajribasidagi tahlili // Pedagogik mahorat. 2023. № 1. B. 59–63.
3. Mamataliyev T. Masofaviy ta'limning talabalar bilimni nazorat qilish komponentida akademik halollikning o'rni // Ta'lim, fan va innovatsiya. 2023. № 1. B. 93–96.
4. Mirzayev R.I. Akademik halollik – korrupsiyaning oldini olishning muhim vositasi // Ilm-fan va ilmiy faoliyatda korrupsiya va byurokratiya: muammo va uning yechimlari: respublika ilmiy davra suhbat materiallari. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Huquqni muhofaza qilish akademiyasi, 2024. B. 415–428.
5. Eaton S.E. Plagiarism in Higher Education: Tackling Tough Topics in Academic Integrity. Santa Barbara, CA: Libraries Unlimited, 2021.